

Kahraman Güloğlu, F. (2019). Uluslararası alışmaların Gündeminde Engelli Kadın Ayrımcılığının İfadesi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 30(1), 260-285.

Derleme

Makale Geliş Tarihi: 13.07.2018
Makale Kabul Tarihi: 04.12.2018

ULUSLARARASI ALIşMALARIN GÜNDEMİNDE ENGELLİ KADIN AYRIMCILIĞININ İFADESİ

Expression of Women with Disabilities Discrimination on the Agenda of International Studies

Fatma KAHRAMAN GÜLOĞLU*

*Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü,
ORCID ID: 0000-0002-0786-7075

ÖZET

Birçok çalışmada engelli kadınların engelli erkeklerden ve engelli olmayan kadınlardan farklılaşan dezavantajlı konumları yeterince dikkate alınmamaktadır. Engelli kadınlarla ilgili sosyal çalışmaların planlanması ve uygulamada işlevsel olması için onların dezavantajlılık konumlarının netleştirilmesi önemlidir. Bu makalede hem engellilik hem de toplumsal cinsiyet dezavantajına birden sahip olan engelli kadınlarla ilgili çalışmaların ne zaman başladığı, bu çalışmaların uluslararası alanda nasıl gündeme geldiği ve burada engelli kadınların ayrımcılık durumlarının nasıl adlandırıldığı, çalışmalar arasındaki devamlılığı, engelli kadın ayrımcılığının en doğru ifadesinin ne olduğu keşfedilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla engelli kadınlardan bahseden ya da özel olarak engelli kadınlar hakkında gerçekleştirilmiş olan 14 uluslararası çalışma tarihsel sıralama doğrultusunda ele alınmıştır. Böylece hem literatürde çok dağınık olan bilgiler derlenmiş hem de engelli kadın ayrımcılığını önlemede doğru adımların atılması için doğru bakış açısının tespiti vurgulanmıştır. Buradaki asıl amaç engelli kadın ayrımcılığının kesişimsel ayrımcılık kapsamında ele alınmasını önermektir. Çalışmada engelli kadın ayrımcılığı konusunda geçmişten gelen bir karmaşanın hâkim olduğu, onların durumlarını ifade etmede çoklu ayrımcılık kavramının daha yaygın kullanıldığı, kadın çalışmalarında ve engellilik çalışmalarında hak ettikleri ilgiyi görmedikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Engelli kadın, oklu ayrımcılık, kesişimsel ayrımcılık, uluslararası alışmalar

ABSTRACT

In many studies disadvantaged positions of women with disabilities differing from men with disabilities and women without disabilities are not sufficiently taken into consideration. It is important to clarify their disadvantaged positions to plan social work for women with disabilities and to be functional in practice. In this article, it was tried to find out when the studies about women with disabilities who have both disability and gender disadvantages started, how these studies came to the international arena and how the discriminatory status of women with disabilities were named, the continuity between the studies and what the most accurate expression of discrimination against women with disabilities is. For this purpose, 14 international studies which talk about women with disabilities, or are specifically on them have been discussed in the direction of historical ranking. Thus, both the scattered information in the literature has been compiled and the right angle of view has been emphasized to take steps to prevent discrimination against women with disabilities. The main purpose here is to address the discrimination of women with disabilities within the context of intersectoral discrimination. It has been determined in this study that there is a complexity from the past regarding discrimination against women with disabilities, the concept of multiple discrimination is more widely used for expressing their situation, women with disabilities do not see the deserved interest in women's studies and disability studies.

Key Words: *Women with disabilities, multiple discrimination, intersectional discrimination, International Studies*

GİRİŞ

Çifte, ikili, çoklu ve güncel olarak da kesişimsel ayrımcılıkla ifade edilen engelli kadınların dezavantajlı konumlarının ifadesi uluslararası çalışmalarda nasıl bir yol kat etmiş, ne gibi değişikliğe uğramıştır? Engelli kadının gerçekte nasıl bir ayrımcılık yaşadığının tespit edilmesi için bu soruların cevaplanması gereklidir. Ancak bu şekilde onların toplumsal hayata katılmalarını artırmaya yönelik plan ve programlar doğru olarak belirlenip, yaşama geçirilebilir.

Genel engellilik ve kadın çalışmalarında göz ardı edilen ve her iki dezavantajlı gruptan daha farklı bir dezavantaja sahip olan engelli kadınların ayrımcılık durumlarının belirlenmesiyle dezavantajlı gruplar içerisinde daha da dezavantajlı bireylerin varlığı netleşecektir. Böyle bir durumda engelli kadınların sosyal hayata katılım açısından hem engelli olmayan kadınlardan hem de engelli erkeklerden neden daha gerilerde olduğu ve bu durumla nasıl mücadele edilmesi gerektiği ortaya konacaktır.

Engelli kadınların yaşadığı ayrımcılık türünün belirlenmesinde geçmişten günümüze bir karmaşa durumu hakimdir. Bazen aynı çalışmada dahi engelli kadın ayrımcılığı farklı kavramlarla ifade edilmiştir. Örneğin; Türkiye’de “istihdam” konulu 4. Özürlüler Şurası’nın farklı komisyonlarında engelli kadınların karşılaştığı ayrımcılık durumunun birbirinden farklı olarak betimlenmiştir ve dolayısıyla farklı çözümler sunulmuştur. Şura’nın “İstihdam Yöntemleri ve Yeni Yaklaşımlar Komisyonu” (ÖZİDA, 2009: 61) engelli kadınların hem kadın olmaktan hem de engelli olmaktan kaynaklanan “çifte bir ayrımcılık” yaşadığını belirterek, istihdam yöntemleri geliştirilirken engelli kadınların bu durumunun göz önünde bulundurulmasını tavsiye etmiştir. Şura’nın “İstihdamda Fırsat Eşitliği ve Özürlülüğe Dayalı Ayrımcılık Komisyonu” (ÖZİDA, 2009: 217) ise engelli kadınların çoklu ayrımcılık yaşadığını belirterek, ilgili kurumların çoklu ayrımcılığı önlemeye yönelik toplumu, işverenleri ve çalışanları bilinçlendirmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Engelli kadınların uğradığı ayrımcılık türünün farklı olarak ifade edilmesi onlara yönelik düzenlenecek politikalarda ve bu politikaların hayata geçirilmesinde sıkıntılar oluşturmaktadır. Aslında 18 Aralık 2008 tarihinde Resmî Gazete’de yayınlanarak Türkiye’nin iç hukukuna dahil edilen BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşmesi’nde engelli kadınların çok yönlü ayrımcılığa uğradığı kabul edilmektedir. Türkiye’nin artık bu yaklaşıma güncel olanları da dahil edilerek engelli kadınlar hakkındaki çalışmalarını engelli erkeklerden farklı olarak ayrıca planlaması gerekmektedir.

Hem engellilik hem de toplumsal cinsiyet dezavantajına birden sahip olan engelli kadınlarla ilgili çalışmalara ilk olarak İngiltere’de rastlamaktayız. Traustadottir (1990: 9) engelli kadın çalışmalarıyla ilgili olarak İngiliz Jo Campling’in (1981) editörlüğünde çıkan engelli kadınların hem kadın olmayı hem de bir engele sahip olmayı nasıl deneyimlediklerini anlattığı çalışmasının başlangıç noktası olarak önemli bir çalışma olduğunu belirtmiştir. Engellilik çalışmalarının tek parçalı ve tarihsiz olarak ele alınmasını eleştiren Mohamed ve Shefer (2015: 5) da engelli kadınların deneyimlerini ele alan çalışmaların 1980’lerde başladığına dikkat çekmişlerdir¹. Engelli bir anneye sahip olan Jampling, engelli kadınlarla ilgili ilk çalışmasını aslında 1979 yılında yayınlamıştır. Bu çalışmasında engelli kadınları özellikle cinsellik ve sosyal yaşam boyutu (ilişkiler, evlilik; cinsellik ve öz imge; menstrüasyon ve menopoz; doğum kontrolü; hamilelik ve annelik) üzerinden ele almakla beraber; engelli kadınların diğer sosyal alanlarla ilgili (giyim; evde yaşam; eğitim ve istihdam; yardımlar; danışmanlık

¹ Buradaki vurgunun Jo Campling’in çalışması olduğunu düşünülmektedir.

ve yardım alınabilecek merkezler) deneyimlerini de zamanının koşullarına göre gerçeği ve detaylı bir şekilde değerlendirmiş ve engelli kadınların bilgisine sunmuştur (Campling, 1979). 1981 yılında ise, engelli kadınlarla ilgili temel metodolojik çalışmalara da örnek olacak şekilde anlatı yöntemini kullanarak gerçekleştirdiği, “Kendimizin İmajları, Engelli Kadınlar Konuşuyor” isimli çalışmasını yayınlamıştır. Bu çalışmasında 25 engelli kadın kendi yaşamsal deneyimlerini paylaşmıştır (Campling, 1981). Zamanının ncü bir çalışması olan bu eser ile Campling engelli kadın çalışmalarının başlamasına ve engelli kadınların toplumsal konumlarının akademik yazında da tartışılmasına neden olmuştur. Aslında bu durum engelli bireyler ve kadınlar arasında insan çeşitliliğinin ortaya konulmasını sağlamıştır.

Engelli kadın çalışmaları öncelikle engellilik çalışmaları içerisinde ele alınmıştır. Böylece engelli bireylerin insan çeşitliliğine sahip olduğunun göz önünde bulundurulması gerektiği ve engelli kadınların özel konumlarının engellilik alanında ihmal edildiği vurgulanmıştır. Örneğin engellilerin homojen bir grup olmadığına dikkat çeken Pearson (2012: 32) bu sosyal olgunun toplumsal cinsiyet, ırk, yaş, cinsellik, sınıf gibi diğer sosyal olgularla birleşebildiğini ifade etmiştir. Meekosha (2005: 17, 18) da engelli bireylerin toplumsal cinsiyet, politik kimlik, sınıf vb. değişkenlere dayalı olarak farklı pozisyonları, kimlikleri ve değerleri olabileceğini ifade ederek onların çeşitliliğine değinmiştir. Reicher (2012: 7) de engelli bireylerin kendi içerisinde çeşitlendiğini ve de hepsinin eşit olarak dezavantajlı olmadığını ya da benzer yoksunlukları deneyimlemediğini ifade etmiştir: “Yaş, sosyoekonomik statü, cinsellik, etnik/kültürel kökenler ve toplumsal cinsiyet her engelli bireyin yaşamı, dezavantajlı durumları nasıl deneyimlediğini ve onlarla nasıl başa çıktığını doğrudan etkilemektedir.”

Uluslararası çalışmaların gündeminde ise engelli kadınlara yer verilmesinin geciktiği ve yeterli olmadığı engelli bireyler ve kadınlar arasındaki çeşitliliğin ihmal edildiği gözlemlenmiştir. Yazarlar (Fairchild, 2002: 2; Sara-Serrano Mathiason, 2003: 1) engelli kadınların BM'nin gündemine gelmesinin vakit aldığına dikkat çekmişlerdir. Ancak, Asch, Rousso ve Jefferies'in (2001: 15) de belirttiği gibi engelli kız çocuklarıyla ve kadınlarla ilgili yapılan çalışmalar giderek artmaktadır.

Başlangıçta genel olarak ifte ayrımcılık kavramıyla ifade edilen engelli kadın ayrımcılığı günümüzde daha çok çoklu ayrımcılık ve kesişimsel ayrımcılık kavramlarıyla ifade edilmektedir. Bu kavramsal farklılıklar alandaki uygulamalara da

yansımaktadır. Özellikle hukuktaki ayrımcılık iddialarında hangi temele dayalı olarak ayrımcılığın yapıldığı iddiası önem taşımaktadır.

Bu çalışmada ilk olarak engelli kadın ayrımcılığının çoklu ve kesişimsel ayrımcılık üzerinden ele alınması değerlendirilmiş, sonrasında uluslararası 14 çalışmada engelli kadınların nasıl değerlendirildiği, onların ayrımcılık durumlarının nasıl ifade edildiği incelenerek çalışma sonuca bağlanmıştır.

Çoklu ve Kesişimsel Ayrımcılık Üzerinden Engelli Kadının İfade Edilmesi

Ayrımcılık kavramının tek başına bir tanımını bulmak oldukça güçtür. Bu durumu Ravnbøl (2009: 6) Ayrımcılık Yasağı'nın konu alındığı BM İnsan Hakları Komitesi'nin 18 No'lu Genel Yorumu'na (1989, ¶ 6, 7) dayanarak, Komite'nin belirli konular hakkındaki ayrımcılık tanımlarının da genel olarak ayrımcılığı tanımlamaya yetmediği düşüncesine bağlamıştır. Ayrıca Komite'nin ayrımcılık tanımında da “yaş, etnik köken, sosyal sınıf, engellilik, ekonomik statü, ulusal olmayan statü, cinsel tercih ve çıkarma” gibi önemli ayrımcılık temellerinden açık bir şekilde bahsedilmediğine dikkat çekmiştir.

İnsan haklarının mihenk taşının eşitlik olduğunu belirten Makkonen (2002: 1) hukuk önünde eşitliğin ve ayrımcılığa karşı korumanın Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi de dâhil olmak üzere çoğu insan hakları enstrümanında evrensel insan hakkı olarak tanımlandığına dikkat çekmiştir. Ayrımcılık, eşitsizlik, dezavantaj konuları insan haklarıyla birebir bağlantılıdır. Ravnbøl (2009: 6) da insan hakları hukuku alanındaki temel prensiplerden en önemlisinin “ayrımcılık yapmama” olduğunu, diğerlerinin ise “eşit muamele, tam katılımın vurgulanması, bütün insan haklarına ve temel özgürlüklere eşit katılım” olduğunu belirtmiştir.

Resmi seviyede uluslararası hukuk kategorisindeki ayrımcılık tartışmalarının “ırk ayrımcılığı, kadınlara ve engellilere yönelik ayrımcılık” olarak üç alanda şekillendiğine dikkat çeken Schiek (2011: 19, 20), ayrımcılık karşıtı hukukun bu üç alana ve kesişimlerine odaklandığını belirtmiştir. Bu alanlar temel ayrımcılık alanlarıdır. Engelli kadın ayrımcılığı bu üç temel ayrımcılık alanı içerisinde genel olarak engelli ayrımcılığı üzerinden değerlendirilmektedir. Ancak bu değerlendirme eksik bir değerlendirmedir. Bu eksiklik kadınlar hakkında yapılan uluslararası çalışmalarda engelli kadınlara yeterince değinilmemesine yol açmıştır. Engelli kadın bir kadın olmaktan öte engelli bir birey olarak ele alınmaktadır. Birleşmiş Milletler Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme'sine (BM EHİS) kadar olan genel engellilik çalışmaları ise engelli kadınların toplumsal cinsiyet dezavantajına değinmemişlerdir. Bu durum

engelli kadınların karşılaştıkları ayrımcılık türünün hem teoride hem de uygulamada anlaşılmasına yol açmıştır.

Beleza (2003: 11, 12) engelli kadınların karşılaştığı ayrımcılık durumlarının üstesinden gelmek için toplumsal cinsiyet farkındalığının ve eşitliği elde etmek için bilinçli bir çabanın (örneğin mesleki eğitim programlarının engelli kadınların özel ihtiyaçları doğrultusunda planlanması) önemli olduğunu belirtmiştir.

Engelli kadın ayrımcılığının tam olarak anlaşılabilmesi için birbirinden farklı ayrımcılık alanlarının bir arada değerlendirilebileceği kavramlara ihtiyaç vardır. Ayrımcılığın birçok formunun birbiriyle karşılıklı olarak etkileşimi sonucunda ortaya çıkan ayrımcılık şekillerinin kavramlaştırılmasında birçok anlamlılık karmaşasının olduğunu belirten Makkonen (2002: 9, 10) “çoklu dezavantajlar”, “çoklu ayrımcılık”, “çifte ötekileştirme”, “üç katı ötekileştirme”, “kesişimsel ayrımcılık” “bileşik ayrımcılık”, “çoklu ya da çok boyutlu ayrımcılık”, “çifte ayrımcılık” gibi pek çok kavramın olduğunu ifade etmiştir.

Hem kadın olma hem de engelli bir birey olma gibi en az iki farklı dezavantajlı alanı birden yaşayan engelli kadınların ayrımcılık konumları farklı olarak ele alınmalıdır. Bu ele almada ortaya çıkan ilk söylem çifte ya da ikili dezavantajlı durumdur. Bu çifte ya da ikili dezavantajlı konum çoklu ayrımcılığa doğru bir değişim yaşamıştır. BM Engelli Bireylerin Hakları Komitesi çoklu ayrımcılığı iki ya da daha fazla temeldeki ayrımcılıkların birleşmiş ya da daha kötüleşmiş hali olarak tanımlamaktadır (UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities, 2016: 2). Kesişimsel ayrımcılık ise çoklu ayrımcılığın içinde yer almakla beraber aynı zamanda ondan farklılaşmaktadır.

Kesişimsellik (intersectionality) kavramını ortaya atan ve onu geliştiren Crenshaw (1993: 1242-1244) dönemin feminist ve ırkçılık karşıtı söylemlerini ve pratiklerini eleştirerek, onların ırkın ve cinsiyetin kesişimini nadiren gördüklerini ve bu nedenle de beyaz olmayan kadınların kesişimsel kimliklerini göz önünde bulundurmada başarısız olduklarını belirtmiştir. Crenshaw beyaz olmayan kadınların kesişimsel kimlikleri nedeniyle hem kadın hem de ırk söylemi içerisinde marjinalleştirildiklerini ifade etmiştir. O halde kesişimsellik kavramı ilk olarak siyahi kadın olma deneyiminde ırk ve toplumsal cinsiyet dezavantajlarının bir arada ve birbirinden ayırt edilemez olmasını anlatmak için kullanılmıştır. Collins (2000: 227) kesişimsel paradigmanın sadece Amerikalı siyahi kadınların deneyimlerini anlatmada kullanışlı olmadığını, aynı zamanda kesişen baskıların diğer grupların deneyimlerini de şekillendirdiğine dikkat çekmiştir.

Kesişimselliği engellilik ile diğer ayrımcılık temellerinin kesişmesi üzerinden ele alan Smith (2004: 3) ise ırk, toplumsal cinsiyet ve sınıf ayrımcılığının engellilik alanında bir arada var olmasının güncel teorisyenlerce “kesişimsellik” olarak adlandırıldığını belirtmiştir. “Kesişimsellik bireylerin ya da grupların toplumsal cinsiyet, etnik köken ve cinsellik gibi çeşitli sosyal kategoriler içindeki varsayılan pozisyonuna dayalı olarak baskıyı ya da imtiyazı bir diğerine göre göreceli olarak nasıl deneyimlediğini tanımlayan teorik bir çerçevedir” (RationalWiki, 2016, Intersectionality bölümü, ¶ 2).

Kesişimselliğin tanımlanmasında bazı yazarlar toplumsal cinsiyet üzerinden (burada kadın olma) yola çıkmış ve onu analitik bir araç olarak ele almışlardır. Örneğin; Miller ve Albert (2005: 37) kesişimsellik konusunda Awid'in (2004b) yaklaşımını benimseyerek kesişimselliği şu şekilde tanımlamışlardır:

“Toplumsal cinsiyetin diğer kimliklerle (örneğin; ırk, ten rengi, kast, yaş, etnik köken, dil, soy, cinsel yönelim, din, sosyo-ekonomik sınıf ve yetenek) kesiştiği yolları ve de bu kesişimlerin baskının ve imtiyazın eşsiz deneyimlerine nasıl katkı sağladığını çalışmak, anlamak ve cevaplamak için analitik bir araçtır.”

Kesişimsellik ilk olarak akademik alanda özellikle sosyoloji de feminizm ve eleştirel ırk teorilerinde kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonra ise eşitlikçi söylemi nedeniyle hukuk biliminde ve özellikle de hukuk sosyolojisinde kullanımı artmıştır. Postmodern sosyal teorinin ortaya çıkmasıyla kesişimsellik kavramının kimlikleri teorileştirmek için kullanıldığını belirten yazarlar (Schiek ve Lawson, 2011: 2), kavramın hukukun sosyolojik incelemelerinde, uygun olmayan pratiklerin değiştirilmesinde baskın bir duruma geldiğini aktarmışlardır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki ayrımcılık karşıtı iddialarda kesişimselliğin ispat edilmesi zor olduğundan, ayrımcılık karşıtı hukuk genel olarak çoklu ayrımcılık kavramını kullanmayı tercih etmektedir. İşte sosyal bilimlerde yer edinen kesişimsellik kavramının “farklı ayrımcılık temellerinin bir arada ve aynı zamanda var olmasını” anlatmadaki pratik faydası bizi kesişimsel ayrımcılık kavramına götürmektedir. BM Engelli Bireylerin Hakları Komitesi kesişimsel ayrımcılığı çok sayıdaki ayrımcılık temellerinin (yaş, engellilik, etnik köken toplumsal cinsiyet, ırk, göçmenlik vb.) birbirinden ayrıştırılamayacak şekilde aynı zamanda karşılıklı etkileşime girmesi olarak tanımlamıştır (UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities, 2016: 2). Kadınların deneyimlediği çoklu ve çeşitli kimliklerin incelenmesi için toplumsal cinsiyetin kesişimsel analizi feminist teorisyenler tarafından benimsenmektedir (Miller ve Albert, 2005: 37; Garry, 2011: 826; Davis, 2008: 75).

Uluslararası örgütlerin kesişimsellik ile ilgili konulara giderek daha fazla yer verdiklerini ancak onların “çoklu ayrımcılık” terimini kullandıklarını ifade eden Schiek ve Lawson (2011:3), Conaghan’ın (2009: 24) görüşüne katılarak çoklu ayrımcılık teriminin matematiksel bir fikri yansıttığını ve bunun karmaşık sosyal gerçeklikte tuhaf durduğunu ve Yuval-Davis’in (2007: 565) görüşüne göre de ayrımcılığın bölümlerini ayırma eğilimini desteklediğini belirtmişlerdir. Makkonen (2002: 10) de çoklu ayrımcılık teriminin matematiksel yan anlamlara sahip olduğunu belirtmiştir. Birinin toplumsal cinsiyet + engellilik + yaş gibi temellerden birinde ayrımcılığa uğrayabileceğini ve bu nedenle kavramın adının “çoklu ayrımcılık” olarak kullanılması gerektiğini, ancak farklı temellerdeki ayrımcılıkların eş zamanlı olarak söz konusu olduğu durumlarda bu kavramın kullanılmaması gerektiğini ifade etmiştir. Örneğin, engelli bir kadın hem bir kadın olarak hem de engelli bir birey olarak aynı zamanda ayrımcılığa uğrarsa bu çoklu bir ayrımcılık değil, kesişimsel bir ayrımcılıktır. O halde kesişimsel ayrımcılığı çoklu ayrımcılıktan ve çoklu ayrımcılığın diğer çeşitlerinden ayıran en temel vurgu; “çok sayıdaki ayrımcılık temelinin eş zamanlı olarak karşılıklı etkileşime girmesidir”.

AB bünyesindeki çeşitli kurumlarda gerçekleştirilen çalışmaların çoğunda ise kesişimsel ayrımcılık kavramı yerine “çoklu ayrımcılık” kavramı kullanılmıştır. Örneğin Avrupa Irkçılık Karşıtı Organizasyonu çoklu ayrımcılığın yasal imaları üzerine hazırladığı özet çalışmada çoklu ayrımcılık kavramını kullanmıştır ve bu kavramın Avrupa’da akademisyenler ve hukukçular tarafından daha çok kullanıldığını belirtmiştir (European Network Against Racism, 2011, Introduction bölümü, 6).

BM Engelli Bireylerin Hakları Komitesi güncel olarak hem çoklu ayrımcılık hem de kesişimsel ayrımcılık kavramlarını bir arada kullanmayı tercih etmektedir (UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities, 2016: 5). Bunun bir nedeni üye devletlerin çoğunlukla çoklu ayrımcılık kavramı üzerinden yola çıkmalarıdır². Diğer bir nedeni de kesişimsel yaklaşımın kullanılmasında bazı olumsuz durumların bulunmasıdır. Örneğin; Makkonen (2002: 13) kesişimsel ayrımcılığın analiz edilmesinin çok zor olduğunu ve bu nedenle bu ayrımcılık türünün gizli kaldığını belirtmiştir.

² Kesişimsel ayrımcılık kavramı Türkiye’de de tanınmamaktadır. Ancak çoklu ayrımcılık kavramı 6701 No’lu 6.4.2016 tarihli Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu’nun 4. Maddesi’nde bir ayrımcılık türü olarak belirtilmiştir.

BM Engelli Bireylerin Hakları Komitesi engelli kadınların ve kız çocuklarının doğrudan, dolaylı, kurumsal, makul uyumlaştırmanın reddi ve yapısal ya da sistematik ayrımcılık gibi ayrımcılığın çok çeşitli formlarını da deneyimlediklerini belirtmiştir (UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities, 2016: 5).

Engellilik ve toplumsal cinsiyet dezavantajına birden sahip olan engelli kadınların ayrımcılık konumlarının uluslararası alanda netleştirilmesi ulusal çalışmalarda mevzuatlara ve tabi ki uygulamalara da yansiyacaktır³.

Toplumsal cinsiyet ve engellilik kesişiminde yer alan engelli kadınların sorunlarının ifade edilmesi konusuna bazen uluslararası genel kadın çalışmalarının içinde bazen de engelli çalışmalarının içinde ama çoğunlukla da spesifik olarak uluslararası engelli kadın çalışmaları içerisinde rastlamaktayız. Bu çalışmalara zaman sıralamasına göre aşağıda yer verilmektedir.

Uluslararası Çalışmalarda Engelli Kadınların Durumları

1. BM Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW) (1979)

BM Genel Meclisi'nde 1979 yılında kabul edilen ve 3 Eylül 1981 yılında yürürlüğe giren CEDAW başlangıçta engelli kadınları ele almadığı için eleştirilmiştir (İçli, 2009, Kadının Adı Yok, Engelli Kadının Hiç Yok bölümü, ¶ 11; Vision Office, 2003: 1). İlerleyen yıllarda Engelliler Enternasyonal'i'nin çabalarıyla, Kadına Karşı Ayrımcılığı Önleme Komitesi'nin Sözleşme Yorumu'daki 18 No'lu Genel Tavsiyesi' "Engelli Kadınlar" yapılmıştır. Bu durum sözleşmeyi onaylayan her üye devletin, kendi ülkelerindeki engelli kadınlar hakkında rapor hazırlama zorunluluğu olduğu anlamına gelmektedir (Sara-Serrano Mathiason, 2003: 3). Kadınlar hakkında en temel sözleşme olan CEDAW'da engelli kadın ayrımcılığının ele alınmamış olması büyük bir eksiklik. Bu durum engellilik çalışmalarında da toplumsal cinsiyet bakış açısının görmezden gelinmesine neden olmuştur.

BM Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu'nun (UN ESCAP) düzenlediği kadın ve engellilik konulu çalıştayda CEDAW'ın gözlemci kurulunun engelli kız çocukları ve kadınlar tarafından deneyimlenen ayrımcılığa karşı hak temelli bir yaklaşımı benimsemesi gerektiğini belirtilmiştir (Vision Office, 2003: 2). CEDAW

³ Örneğin 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun'da Şubat 2014'de yapılan değişiklikle engelli kadınların çok yönlü ayrımcılığa maruz kaldığı kabul edilmiştir.

İhtiyari Protokolü 29 Ocak 2003 tarihinde Türkiye’de yürürlüğe girmiştir (Kadın ve Demokrasi Derneği, 2015: 12).

2. BM İkinci Dünya Kadın Konferansı (Kopenhag, 1980)

Bu konferans ile ilk kez engelli kadınların sorunları kadın sorun alanları içerisinde ele alınmış ve engelli kadınlar ilk kez toplumsal cinsiyet bakış açısıyla değerlendirilmişlerdir. Ancak bu ilgi Sara-Serrano Mathiason’un (2003: 1) da belirttiği gibi, sınırlı bir ilgidir. Burada sadece hükümetlere “Yaşlı kadınların ve yalnız yaşayan kadınların ve engelli kadınların ihtiyaçlarına doğrudan özel bir dikkat” verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Hazırlanan Eylem Programı’nda aile içi şiddet konusuna öncelikli yer verilmiştir. Ayrıca mülteci ve engelli kadınlar gibi çoklu ayrımcılık yaşayan kadınların acil müdahale gerektiren ihtiyaçları olduğuna dikkat çekilmiştir (KİHP - Yeni Çözümler Vakfı İrtibat Bürosu, 2001: 8). Bu çalışma engelli kadınların çoklu ayrımcılık yaşadığını belirtmesi açısından önemlidir. Böylece engelli kadınlar hem toplumsal cinsiyet hem de engellilik temelinde uluslararası bir kadın çalışmasında ilk kez değerlendirilmişlerdir.

3. BM Üçüncü Dünya Kadın Konferansı (Nairobi, 1985)

Sara-Serrano Mathiason (2003: 1) engelli kadın eylemcilerinin bu konferansta temsil için özel bir çaba sarf ettiklerini belirtmiştir. Ancak tüm çabaya rağmen, yazarların (Sara-Serrano Mathiason, 2003: 1; UN Centre for Social Development and Humanitarian Affairs Division for the Advancement of Women, 1990: 1) da vurguladığı gibi engelli kadınlar sadece sonuç bildirgesinin “Nairobi Kadınların İlerlemesi için İleriye Dönük Stratejiler” bölümünde “özel ilgiye ihtiyaç duyan 13 kadın grubu” arasında sayılmışlardır. B.M. Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu İleriye Dönük Stratejiler’de kadınlar için yapılanların engelli kadınlara etkisinin önemsiz olduğuna dikkat çekmiştir. Bu Stratejilerde engelli kadınlara dair özel bir ilgi olmasına rağmen onların statülerinde önem verilmediği ifade etmiştir (UN ESCAP, 1995: 7, 8).

Bu 13 özel kadın grubunun 1991 yılı için BM Komisyonu’nun uzun dönemli programına dâhil edildiğine dikkat çeken Sara-Serrano Mathiason (2003: 2) 1990 oturumunda Komisyonun Engelliler Enternasyoneli ile Kadınların İlerlemesi Departmanı’nın birlikte engelli kadınlar hakkında seminer düzenlemesine karar verdiğini ifade etmiştir. Seminer 20-24 Ağustos 1990 tarihlerinde Viyana’da gerçekleştirilmiştir. Aslında bu seminerin temellerinin atılmasına olanak sağlaması açısından “İleriye Dönük Stratejiler”in engelli kadınlara katkısının azımsanmaması gerekmektedir.

4. Engelli Kadınlar Viyana Semineri (Viyana, 20-24 Ağustos 1990)

BM engelli kadınlar üzerine ilk önemli dikkati Engelli Kadınlar Viyana Semineri ile göstermiştir. BM Kadının Statüsü Komisyonu'nun 1991 yılı 35. oturumunun teması "Göçmen kadın da dâhil olmak üzere kolaylıkla incinebilir kadın" olarak belirlenmiştir. Buradan yola çıkan BM Kadının Statüsü Komisyonu Viyana'da 20-24 Ağustos 1990 tarihlerinde "Engelli Kadın Semineri" düzenlemiştir. Seminer engelli kadınlar tarafından deneyimlenebilen çifte ayrımcılıkla ilgili sorunlara odaklanmıştır. (UN Centre for Social Development and Humanitarian Affairs Division for the Advancement of Women, 1990: 1).

1990 (yılı) Viyana Engelli Kadın Semineri sonucunda hazırlanan raporda "Tavsiyeler" başlığı altında engelli kadınlara dair tüm yaşam alanlarına değinilmiştir. Aslında bu seminer engelli kadınlara dair şu ana dek yapılmış en kapsamlı çalışmadır. Ancak bu seminerin sonuçları 1995 (yılı) Pekin BM Dördüncü Dünya Konferansı'nın sonuçları kadar duyurulamamıştır. Bunun bir nedeni seminere katılanların çoğunluğunun engelli kadın alanında çalışanlardan oluşması ve diğer alanlarda çalışan bireylerin seminerde yeterince temsil edilmemiş ve böylece yaygınlık sağlanamamış olmasıdır. Diğer bir nedeni de Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'nda dünyanın her yerinden gelen kadın örgütlerinin ve engelli kadın örgütlerinin bir arada yer almasıdır. Konferans sonunda benimsenen Pekin Deklarasyonu ve Eylem Planı dünya genelinde birçok ülke tarafından benimsenmiştir ve uygulanmaya konmuştur. Daha sonra ise bu uygulamaların takibi yapılmıştır. Bu nedenle bu konferansın sonuçlarının Viyana Engelli Kadın Semineri sonuçlarına oranla daha çok ses getirmesi oldukça normaldir. 1990 (yılı) Viyana Engelli Kadın Semineri'nin tavsiyelerinde engelli kadınlara dair şu alanlara değinilmiştir (UN Centre for Social Development and Humanitarian Affairs Division for the Advancement of Women, 1990: 3-11): (1) İstatistiki bilgi (Ulusal hükümetler engelliğe dair verilerini toplumsal cinsiyet ayrımını esas alarak yapmalıdır.); (2) Etik ve insan hakları (Engelli kadınlar kendi kararlarını alabilmeleri için kendi medeni ve insani hakları konusunda bilgilendirilmelidir.); (3) Ulusal kanunlar (Ulusal kanunlar engelli bireylere yönelik ayrımcılık yapmamalı ve engelli kadınların özel durumlarını göz önünde bulundurmalı ve onların haklarını korumalıdır.); (4) Sözleşmeler ve diğer yasal enstrümanlar (Bütün ülkeler İnsan Hakları, CEDAW ve Çocuk Hakları gibi uluslararası sözleşmeleri onaylamalıdır.); (5) Engelli kadınlara ulusal ilgi merkezi (Kadının ilerlemesi için ulusal düzeneklerde, ulusal engellilik biriminde ve STK'larda engelli kadınlar temsil edilmelidir.); (6) Liderliğin geliştirilmesi (Engelli kadınların liderlik pozisyonlarına gelmeleri için yardım

edilmelidir.); (7) Eğitim (Engelli kız çocukları ve kadınlar temel, orta ve yüksek eğitime tam erişim hakkına sahip olmalıdır ve eğitim anaokul okullarda destekli hizmetlerle yapılmalıdır.); (8) Mesleki eğitim ve istihdam (Engelli kadınlar iş piyasasının talepleri doğrultusunda mesleki eğitim almalıdır ve istihdam fırsatlarını araştırmada teşvik edilmelidir.); (9) Evlilik ve ebeveynlik (Engelli kadınlara evlilik ve aile kurma hakkında danışmanlık hizmeti verilmelidir.); (10) Şiddet, cinsel istismar ve güvenlik (Engelli kadınlara yönelik şiddeti engellemek için özel programlar geliştirilmelidir); (11) Kitleleş medya, iletişim ve bilgi (Engelli kadınların görünürlüğü tüm toplumsal seviyelerinde artırılmasında medya önemli bir rol oynamalıdır.); (12) Danışmanlık; (13) Sosyal güvenlik (Engelli kadın evli ya da bekar olmasına bakılmaksızın haysiyet içinde yaşaması için yeterli ekonomik desteği almalıdır.); (14) Sağlık (Engelli kadınlar sağlık hizmetlerinde herhangi bir ayrımcılığa uğramamalıdır ve ihtiyaçları olan hizmeti almalıdırlar.); (15) Rehabilitasyon (Rehabilitasyon hizmetleri engelli kadınlar için mevcut olmalıdır.); (16) Kamu binaları ve konutlar (Engelli kadınların tüm kamu binalarına ve konutlara erişimleri sağlanmalıdır); (17) Teknik destek ve yardım (Engelli kadınların teknik destek ve ekipmanlar faydalanması için yerel üretim sistemleri kurulmalıdır.) (18) Araştırma (Engelli kadınların kentsel ve kırsal alanlarındaki yaşama koşullarına dair araştırmalar yapılmalıdır.); (19) Proje fonu; (20) Bölgesel ya da alt bölgesel aktiviteler; (21) Uluslararası odak merkezi.

Yukarıda sıralanan alanlar engelli kadınların tüm yaşam alanlarını kapsamaktadır. Seminerin bu kapsamlı yapısı takip açısından sürdürülebilir olmamıştır. Bunun en önemli nedeni seminerin tavsiyelerinin bir eylem planına dönüştürülemediğidir ve de hükümetler tarafından uygulanmasının taahhüt edilmemesidir. Aslında 1990 yılı gibi görece erken bir zamanda engelli kadınların çoklu dezavantajlı durumlarını kapsamlı olarak ele alması dolayısıyla engelli kadınların insan haklarını savunmada önemli bir araçtır. Bununla birlikte sonuçlarından yeterince yararlanılamamıştır.

5. CEDAW'ın 18 No'lu Genel Tavsiyesi (1991)

1991 yılında Kadına Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi CEDAW'ın 18 No'lu Genel Tavsiyesini yayınlamıştır. Tavsiyede "Taraf Devletler engelli kadınların eğitime, istihdama, sağlık hizmetlerine ve sosyal hizmetlere eşit erişimlerini sağlayacak önlemler alırlar ve engelli kadınların siyasal, sosyal ve kültürel yaşamın bütün alanlarına katılımlarını garanti ederler" (Alwis, 2008, Module 1: 17) denilmiştir. Alwis (2008, Module 1: 18) tavsiyede Taraf Devletler'den gelen 60 düzenli raporda engelli kadına dair çok az bir bilginin olduğuna işaret etmiştir. Engelli kadınların çifte

ayrımcılık yaşadığının kabul edildiğini belirtmiştir. Kadına Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi'nin taraf devletlerin Komiteye sundukları raporlarda engelli kadınların insan haklarını kullanımlarına dair ilerlemelerin anlatılmasını da tavsiye ettiğini bildirmiştir (Alwis, 2008, Module 1: 18, 19). CEDAW'ın 18 No'lu Genel Tavsiyesi kadın hakları alanında engelli kadınların haklarının da ifade edilmesi açısından son derece önemlidir. Çünkü kadın hareketi içerisinde engelli kadınlar görmezden gelinmektedir. Ancak böyle bir tavsiye ile bu görünmezlik perdesi bir nebze olsun aralanmış ve kadın hareketi içerisinde engelli kadınlara yönelik farkındalığın artmasına sebep olmuştur.

6. BM Engelli Bireylerin Fırsat Eşitliği İçin Standart Kurallar (New York, 1993)

Sara-Serrano Mathiason (2003: 3) 1991 yılında Kadının Statüsü Komisyonu'nun ricasına rağmen engelli kadınların sorunlarına bağlayıcı bir etki olmadan BM Engelli Bireylerin Fırsat Eşitliği İçin Standart Kurallar'ın 1993 yılında B.M. Genel Meclisi'nde kabul edildiğini belirtmiştir. Standart Kurallar'ın engelli kız ve erkek çocuklarının, engelli kadınların ve erkeklerin diğer bireylerle eşit haklara sahip olduğunu garanti etmeyi amaçladığını, ancak sadece 2. Bölümünün (Eşit Katılım için Hedeflenen Alanlar) özellikle toplumsal cinsiyet hassasiyetine sahip olduğunu ve bunda da Engelliler Enternasyonal'inin etkisi olduğunu belirtmiştir. Messel (1998: 80) de B.M. Engelliler İçin Fırsat Eşitliği Konusunda Standart Kurallar'da toplumsal cinsiyet eşitliği konusunun açık bir biçimde dile getirilmediğini, sadece bir paragrafta engelli kız çocukları ve kadınların diğer engelli bireylerle eşit haklara sahip olduğunun belirtildiğini aktarmıştır. O halde, engellilere yönelik bir düzenleme olan Fırsat Eşitliği İçin Standart Kurallar engelli kadınların kesişimsel dezavantajlı durumlarını aydınlatamamıştır ve engelliliğe toplumsal cinsiyet bakış açısını eklemekte başarısız olmuştur.

7. BM İkinci Dünya İnsan Hakları Konferansı (Viyana, 1993)

BM İkinci Dünya İnsan Hakları Konferansı'nın kadın hareketinde bir dönüm noktası olduğunu vurgulayan KİHP ve Yeni Çözümler Vakfı İrtibat Bürosu (2001: 11) 1948 (yılı) BM İnsan Hakları Bildirgesi'nde "kadınların kadın olmaları nedeniyle karşılaştıkları insan hakları ihlallerine değinilmediğini" belirterek kadınların çok sayıda insan hakları ihlali yaşadığına dikkat çekmişlerdir. Bu konferans ile ilk kez "kadınların ve kız çocuklarının insan haklarının evrensel insan haklarının ayrılmaz, bölünmez ve vazgeçilmez bir parçası" olduğu kabul edilmiştir. O halde "Kadın hakları insan haklarıdır" (KİHP - Yeni Çözümler Vakfı İrtibat Bürosu, 2001: 11). Alwis (2008, Module

2: 4) 1993 yılında gerçekleştirilen Viyana İnsan Hakları Dünya Konferansı'nda kadın hakları üzerine vurgunun engelli kadınların haklarının gelişmesi açısından da önemli bir adım olduğunu belirtmiştir. Engelli kadınlar bu konferansta benimsenen "kadın hakları insan haklarıdır" sloganını başarılı bir biçimde kullanmışlardır: "...biz evrensel bir tanıma doğru gidiyoruz ki engelli kadınların hakları kadın haklarıdır ve kadınların hakları insan haklarıdır." (Lewis ve Sygall, 1997: viii).

8. BM Dördüncü Dünya Kadın Konferansı (Pekin, 1995)

1995 yılında Pekin'de düzenlenen BM Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'nın engelli kadın çalışmaları alanındaki önemi büyüktür. Bu konferansın engelli kadınlar için bir dönüm noktası olduğu ve onların seslerini resmi ve uluslararası olarak ilk kez Pekin'de duyurdukları belirtilmektedir (Abu-Habib, 1997: 7; Singleton ve diğerleri, 2002: 8).

BM engelli kadınların sorunları ile ilgili uluslararası ilk sempozyumun BM Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'nın STK Forumu'nun açılışından önce gerçekleştirildiğini belirtmiştir ("International Norms and Standarts Relating to Disability Disability", 2003, Rights of Women with Disabilities - The Situation bölümü, ¶ 5). Abu-Khalil (1997: 68, 70) Pekin Konferansı'ndan önce Huairou'da gerçekleşen STK Forumu'na yaklaşık olarak 200 engelli kadının katıldığını ve bu forumdaki ana tartışma konusunun konferansa katılmak olduğunu ifade etmiştir. Resmi konferansa çoğunluğu Batı ülkelerinden olmak üzere 20'den az engelli kadın katılmıştır.

BM Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'nda kabul edilen Pekin Deklarasyonu'nun "şu konularda kararlıyız" başlığıyla vurgulanan kadınların diğer ayrımcılık alanlarına da dâhil olabileceklerinin işaret edildiği paragraflardan olan 32. Paragrafında başka ayrımcılık temellerinin (ırk, yaş, dil, etnik köken, din gibi) yanı sıra engelli olmak nedeniyle kadınların güçlenmede ve ilerlemede yaşadığı zorlukların farkında olunduğu kabul edilmiştir ve engelli kadınların insan haklarını kullanmaları için gerekli çabanın harcanacağı belirtilmiştir. Yine aynı Konferans'ta kabul edilen Eylem Platformu'nun "Stratejik Hedefler ve Eylemler" başlıklı dördüncü bölümünde 46. paragrafta diğer ayrımcılık temellerinin (ırk, yaş, dil, etnik köken, din gibi) yanı sıra "engelli" olma nedeniyle de kadınların tam eşitliğe ve ilerlemeye ulaşmada engellerle karşılaştığı kabul edilmiştir (Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu, t.y.: 4, 16). Eylem Platformu'nun politik bir doküman olduğunu belirten Sara-Serrano Mathiason (2003: 11) eğer Hükümetler üzerine baskıda bulunulmazsa Platformun sadece sözlerden ibaret olarak kalacağına dikkat çekmiştir. Heumann (1998: 56) da bu platformun sonuçlarının engelli bireylere uygulanması gerektiğine dikkat çekmiştir.

Günümüzdeki durum değerlendirildiğinde ise sadece engelli kadınların değil, genel olarak tüm kadınların Platformda öne sürülen eylemlerden faydalanamadığı ortadadır. Engelli kadınların ve kız çocuklarının kaygıları kadınlarla ilgili politika ve program yapımında göz önünde bulundurulmamıştır. Küçükkaraca'nın (2005: 52) da eleştirdiği gibi 1995 yılı Pekin Deklarasyonu ve Eylem Planı sonrasında ülkelerin stratejik planlarında "engelli kadın" olgusu yer almamıştır.

Eylem Platformu'nda (1995) kadınların ve kızların yaşamlarındaki ilerlemenin odağı olarak belirlenen on iki temel kritik alandan "yoksulluk, eğitim ve öğretim (iş başında eğitim), sağlık, şiddet, ekonomi ve istihdam, yetki ve karar alma süreçleri, kadınların ilerlemesinde kurumsal mekanizmalar, insan hakları, kız çocukları" alanlarında engelli kadınlardan bahsedilmiştir. Bu çalışma ile kadın çalışmaları içerisinde engellilik farkındalığı artmıştır. Bu nedenle engelli kadın çalışmaları için gerçekten bir dönüm noktasıdır. Ancak sonuçlarını hayata geçirmede başarılı olunamamıştır.

9. Engelli Kadınlar için Uluslararası Liderlik Enstitüsü (Oregon, 1-14 Haziran 1997)

Engelli Kadınlar için Uluslararası Liderlik Forumu'ndan (15-20 Haziran 1997) hemen önce 32 engelli kadın 1-14 Haziran 1997 tarihinde, Oregon eyaletinde Eugene şehrinde, ABD Hareketlilik Enternasyonelinin düzenlemiş olduğu "Engelli Kadınlar için Uluslararası Liderlik Enstitüsü" çalışmasına katılmışlardır. Bu çalışmaya halka yakın organizatörler, yazarlar, gazeteciler, doktorlar, öğretmenler, öğrenciler, anneler ve Liderlik Enstitüsü delegeleri de iştirak etmiştir. Çalışmada engelli kadınların "okuma yazama bilmeme, işsizlik, kötü sağlık koşulları, tecrit edilme, haklarından mahrum edilme ve liderlik fırsatlarının eksikliği sonucunda karşılaştıkları çifte dezavantajlı durumlarla" nasıl baş edecekleri konuları üzerinde durulmuştur (Mobility International USA, 1998: 11).

10. Engelli Kadınlar için Uluslararası Liderlik Forumu (Washington D.C., 15-20 Haziran 1997)

15-20 Haziran 1997 yılında Amerika Birleşik Devletleri, Washington D.C.'de gerçekleştirilen Engelli Kadınlar için Uluslararası Liderlik Forumu, Dünya Engellilik Enstitüsü, Rehabilitasyon Enternasyoneli, ABD Hareketlilik Enternasyoneli tarafından organize edilmiştir⁴. 80 ülkeden 614 kadının katıldığı forum bir ilki temsil etmesi

⁴ Forum, 1995 yılında Pekin'de gerçekleştirilen 4. Dünya Kadın Konferansı'ndaki Pekin Eylem Platformu'nda ortaya çıkan sonuçların somut olarak uygulanmasında uluslararası ilerleme

açısından, engellilik alanını ve toplumsal cinsiyet alanını kesişimsel olarak yansıttığından günümüzde de ilgi çekici olmaya devam etmektedir.

Fikir birliği ile çalışılması sonucunda forumda, engelli kadınlar ve kız çocukları için kritik alanlar olan eğitim, sağlık hizmetleri, istihdam, aile kurma ve toplumsal yaşama erişimde uluslararası, ulusal ve yerel seviyelerde işlenebilir olan kapsamlı bir kapanış bildirgesi benimsenmiştir. Bu bildirge ayrıca engelli kadınlara ve kız çocuklarına karşı her türlü şiddetin ve ayrımcılığın giderilmesini talep etmektedir. Bu çalışmada dile getirilen kaygılar, alınması gereken önlemler ve hayata geçirilmesi gereken düzenlemeler daha sonraki çalışmalarda da tekrar tekrar gündeme gelmiştir.

Engelli Kadınlar için Uluslararası Liderlik Forumu sonucunda engelli kadınlarla ilgili olarak sunulan önerilerden bazıları şunlardır (Doe, 1998: 143, 144):

- Yerel, ulusal ve uluslararası alanda araştırmalar yapılmalıdır. Araştırmalarda:
 - Engelli olan veya olmayan kız ve erkek çocukları ile kadınlar ve yetişkin arasında erkekler eğitim, istihdam, sağlık ve aile yaşamı hakkında karşılaştırmalı araştırmalar yapılmalıdır.
 - Erken yaştan yaşlı çağa kadar öğrenme, çalışma, üreme sağlığı, aile olma, cinsellik, sosyal hayata katılım gibi konularda araştırmalar yapılmalıdır.
 - Engelli kız çocukları ve kadınlar için gelir üretimi, şiddeti engelleme ve şiddete müdahale etme, sağlık eğitimi, okuryazarlık programları gibi konularda hangi modellerin çalıştığı ya da çalışmadığı konularında araştırma yapılmalıdır.
- Engelli kadınların hangi alanlarda liderlik çalışması yürüttüğü, sosyal değişim için hangi aktiviteleri başarılı bir şekilde yürürlüğe koyduğu konularında uygulamalı eğitimler düzenlenmelidir.

11. Pekin+5 BM Özel Oturumu “Kadın 2000: 21. Yüzyıl İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Kalkınma ve Barış” (5-9 Haziran 2000)

BM, 1995 (yılı) Dördüncü Dünya Kadın Konferansı’ndaki taahhütlerin ne kadarının gerçekleştirildiğinin tespit edilmesi ve Pekin Eylem Platformu’nun daha etkili ve hızlı bir şekilde uygulanması için “Pekin+5” olarak adlandırılan özel oturumu 2000 yılında

raporu olarak dünya genelindeki tahmini 300 milyon engelli kadın ve kız çocuğunun faydasına hizmet etmiştir.

New York'ta gerçekleştirmiştir (Kadının İnsan Hakları Projesi [KİHP] - Yeni Çözümler Vakfı İrtibat Bürosu, 2001: 3).

Pekin+5 olarak isimlendirilen kadınlarla ilgili bu özel oturumun bu çalışma açısından dikkat çeken yanı; engelli kadınlara dair vurguların çok çok azalmış ve kadınların çoklu dezavantajlı durumda olabileceklerinin yeterince önemsenmemiş olmasıdır. Örneğin söz edilen 12 kritik alandan 11'inde kadın ve çoklu ayrımcılık durumuna yer verilmemiştir. Bu 11 alan şunlardır: “Kadın ve yoksulluk; eğitim ve iş başında eğitim, kadın ve sağlık; kadına karşı şiddet; kadın ve silahlı çatışma; kadın ve ekonomi; güç ve karar almada kadın; kadının ilerlemesi için kurumsal mekanizmalar; kadın ve medya; kadın ve çevre; kız çocuğu.” Sadece “Kadının insan hakları” konulu kritik alanın değerlendirilmesinde kadınların yaşamaları muhtemel olan çoklu ayrımcılığa ve de dolayısıyla “engelliliğe” değinilmiştir:

“Bazı kadınlar ve kız çocukları sahip oldukları ırk, dil, etnik köken, kültür, din, engellilik ve sosyo-ekonomik sınıf nedeniyle ya da yerli insanlar, göçmenler, göçmen işçiler de dâhil, yerinden edinilmiş kadın ya da sığınmacı olmaları nedeniyle adalete erişmede ve insan haklarından yararlanmada bariyerlerle karşılaşmaktadırlar.” (UN General Assembly, 2000: 12).

Pekin Eylem Platformu'nun tam ve hızlı bir şekilde hayata geçirilmesi için yapılması gereken eylemlerin ve girişimlerin sıralandığı Pekin+5 BM Özel Oturumunda her yaşta herhangi bir engelle sahip kadınların ve kız çocuklarının durumlarına “kısaca”⁵ değinilerek onların daha fazla savunmasız ve toplumda ötekileştirilmiş bireyler oldukları kabul edilmiştir. Bu nedenle onların kaygılarının bütün politika yapım ve programlama aşamalarında göz önünde bulundurulması gerektiği vurgulanmıştır. Onların kalkınmaya entegre edilmeleri için bütün seviyelerde özel önlemlere ihtiyaç olduğuna dikkat çekilmiştir (UN General Assembly, 2000: 20).

12. BM Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu (UN ESCAP) Kadın ve Engellilik Çalıştayı (Bangkok, 18-22 Ağustos 2003)

BM. Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu (United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific [UN ESCAP]) engelli bireylerin haklarını ve saygınlığını teşvik etmek ve korumak için oluşturulan uluslararası sözleşmenin detaylandırılması sürecine engelli kadınların tam katılımını teşvik etmek için 18-22 Ağustos 2003 tarihlerinde Bangkok'ta kadın ve engellilik konulu bir çalıştay

⁵Not: Tırnak işareti içindeki vurgu (“kısaca”) bu metnin yazarı tarafından sonradan eklenmiştir.

düzenlemiştir. Bu toplantıda engelli kadınların sözleşmenin detaylandırılma, uygulama ve izleme süreçleri eşit katılımı güçlü bir şekilde tavsiye edilmiştir (Vision Office, 2003: 1, 2). Bu çalıştayda engelli kadınların sorunları gerçekten çok geniş bir perspektifte ele alınmıştır. Çalıştayın adının pek duyulmamış olmasını onun Asya ve Pasifik bölgesinin ülkelerini kapsamasını ve sonuçlarının tüm dünyaya yeterince duyurulmamasına bağlayabiliriz.

Çalıştayda Pekin Eylem Platformu'nun 32. maddesinde ırk, yaş, engellilik kesişimi nedeniyle bazı kadınların çoklu bariyerlerle yüzleştiğinin vurgulanmasına rağmen, gerçekte engellilik anaakımlaştırmasının toplumsal cinsiyeti güçlendirme girişimlerinde başarısız olmaya devam ettiği vurgulanmıştır (Vision Office, 2003: 1).

UN ESCAP'ın düzenlediği kadın ve engellilik konulu çalıştayın raportörü Pittaway, Kay Nagata'nın "engelliliğe toplumsal cinsiyet anaakımlaştırmasının, toplumsal cinsiyete engellilik anaakımlaştırmasının" eklenmesi ve de toplumsal cinsiyet ile engelliliğin kalkınmaya dâhil edilmesi gerektiğini belirttiğine dikkat çekmiştir (Vision Office, 2003: 4).

BM Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme'nin engelli kadın ve toplumsal cinsiyet eşitliği vurgusunun temellerinin B.M. Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu (UN ESCAP) tarafından 18-22 Ağustos 2003 tarihlerinde Bangkok'ta düzenlenen kadın ve engellilik konulu çalıştayda atıldığını söyleyebiliriz.

13. BM Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme (BM EHİS)

Engelli bireylere yönelik uluslararası alanda yapılmış en önemli çalışma BM EHİS'tir. Bu Sözleşme ile engelli bireylerin bireysel ve sosyal konuları hak temelli bir yaklaşımla betimlenmiştir. 3 Mayıs 2008 itibarıyla yürürlüğe giren BM EHİS'i 2 Temmuz 2018'e kadar toplam 161 ülke imzalamış ve 177 ülke de onaylamıştır (Department of Economic and Social Affairs, Division for Inclusive Social Development, Convention on the Rights of Persons with Disabilities section, n.d., ¶ 2, 3). Ancak şunu da belirtmek gerekir ki BM EHİS'in imzalanması ve onaylanması engelli bireylerin insan haklarının uygulamada gerçekleşeceğini garanti etmemektedir (ENIL ve European Youth Centre Strasbourg, 2014: 13). Özellikle engelli kadın hakları açısından alınması gereken daha çok uzun bir yol vardır.

Sözleşmenin engelli kadınlar açısından en önemli özelliği engelli kadınların çoklu ayrımcılığa uğradığını kabul etmesidir. Sözleşmenin "Engelli Kadınlar" başlıklı 6. Maddesi şöyledir:

1. “Taraflar Devletler engelli kadınlar ile kız çocuklarının çok yönlü ayrımcılığa maruz kalmakta olduğunu kabul eder ve bu bakımdan onların tüm insan hak ve temel özgürlüklerden tam ve eşit koşullarda yararlanmalarını sağlamaya yönelik tedbirleri alır.

2. Taraflar Devletler kadınların tam gelişimi, ilerlemesi ve güçlenmesini ve bu Sözleşme’de belirtilen insan hak ve temel özgürlüklerini kullanmalarını ve bunlardan yararlanmalarını sağlamak için gerekli tüm tedbirleri alır.”

BM EHİS engellilik alanında bir mihenk taşıdır. BM EHİS ile birlikte taraflar devletler engellilik politika ve uygulamalarını bu doğrultuda planlamaya başlamıştır. BM EHİS’te geçen engelli kadın vurgusu ile sözleşmenin tüm maddelerinde engelli kadınların özel konularının dikkate alınması çağrısı yapılmıştır. Böylece engellilik toplumsal cinsiyet bakış açısı yer almıştır. BM EHİS’ten sonra taraflar devletler engelli çalışmalarının uygunluğunu test etmede ve engellilik alanında nerede olduklarını görmede BM EHİS’i bir çeşit yol gösterici ve denetleyici olarak kullanmaktadırlar⁶. Rimmerman (2013: 136) da BM EHİS’in etkili bir şekilde uygulanabilmesi için mevcut kamu politikalarının düzenli olarak gözden geçirilmesini önermiştir.

14. BM Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme’nin (BM EHİS) 3 No’lu Genel Yorumu (23 Kasım 2016)

BM EHİS’in yürürlüğe girmesinden sekiz yıl sonra Sözleşme hakkındaki genel yorumlardan üçüncüsü engelli kadınları konu almıştır. Engelli kadınların çeşitliliğini vurgulayan BM Engelli Bireylerin Hakları Komitesi BM EHİS’in 6. Maddesinin engelli kadınların ve kız çocuklarının haklarının az tanınmışlığına dair bir cevap olduğunu vurgulamıştır. Bu maddenin Sözleşmenin diğer maddeleriyle kesiştiğini ve diğer tüm maddelerde geçen hakların uygulanmasında engelli kadınlarının durumlarının göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtmiştir (UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities, 2016: 2, 4).

⁶ Bakınız; Avrupa Vakıflar Merkezi (EFC) Engellilerin İnsan Hakları Konsorsiyumu, Avrupa Komisyonu İstihdam Sosyal İşler ve Eşit Fırsatlar Genel Müdürlüğü-Engellilerin Entegrasyonu Birimi. (t.y.). BM Engelli Hakları Sözleşmesi’nin Uygulanmasında Zorluklar ve İyi Örnekler Çalışması. (Çev. Sabancı Vakfı).

T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. (2016). BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme Kapsamında Engelli Hakları Ulusal Göstergeleri. EUROPEAN COMMISSION. (2014). Commission Staff Working Document. Report on the implementation of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) by the European Union.

BM EHİS'in 6. Maddesi, engelli kadınların ve kız çocuklarının insan haklarını teşvik etmek, korumak ve tam olarak yerine getirilmesini sağlamak için taraf devletlere insan hakları ve kalkınma temelli bir bakış açısını sunmaktadır. Bu yorumda Engelli Hakları Komitesi engelli kadınların hem çoklu hem de kesişimsel ayrımcılığa uğradığını belirterek iki ayrımcılık türü arasında bir seçim yapmamıştır (UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities, 2016: 2, 3). Bunun nedeni günümüzde çoklu ayrımcılığın yasal zeminde yer alması, kesişimsel ayrımcılık kavramının ise daha ziyade sosyal bilimler içerisinde kullanılması olabilir. Böylece her iki kavramın birlikte kullanımı uygun görülmüştür. Komite ayrıca engelli kadınlara yönelik ayrımcılığın "doğrudan, dolaylı, kurumsal, makul uyumlaştırmanın reddi, yapısal ya da sistematik ayrımcılık" olarak da gerçekleştirilebileceğine işaret etmiştir (UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities, 2016: 5).

BM Engelli Bireylerin Hakları Komitesi hukuk ve politikada yapılan değişikliklerle 1980'ler bu yana engelli kadınların giderek tanınırlığının arttığına dikkat çekmiştir (UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities, 2016: 2). Türkiye'de de 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun'da 2014 yılının şubat ayında yapılan değişiklik ile engelli kız çocuklarının ve kadınların çok yönlü ayrımcılığa maruz kaldığı belirtilmiştir.

BM Engelli Bireylerin Hakları Komitesi birden fazla temeldeki ayrımcılığın şikayetlerini ele alabilmesi için üye devletlerin çoklu ayrımcılığı yasal olarak benimsenmesi gerektiğini vurgulamaktadır (UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities, 2016: 6).

SONUÇ

Engelli kadınlar eğitimden istihdama kadar sosyal yaşamın birçok temel alanında görünmez durumdadırlar. Bunun bir nedeni hem engelli bireylere hem de kadınlara yönelik geliştirilen politikalarda engelli kadınların özel konumlarına yeterince dikkat edilmemesidir. BM Engelli Bireylerin Hakları Komitesi de engellilik ve kadın hakkındaki uluslararası ve ulusal hukuk ve politikalarda engelli kadınlar ve kız çocukları görmezden gelindiğini ve bunun engelli kadınların ve kız çocuklarının uğradığı ayrımcılığın çoklu ve kesişimsel formlarını sağlamlaştırdığını belirtmiştir (UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities, 2016: 1). Bu durum aslında engelli bireylerin ve kadınların çeşitliliğinin göz ardı edilmesidir. Bu "görmezden gelme" olayı engelli kadınların uluslararası çalışmaların gündeminde ele alınmasında hem gecikmelere neden olmuş hem de ele alınsa dahi yeterince ifade edilmemeye sebep olmuştur. Özellikle engelli kadınların uğramış olduğu ayrımcılık türünün

netleştirilmemiş olması, onlara yönelik planlanacak olan sosyal çalışmalarda amaçsızlığa ve uygulamalarda sonuçsuzluğa yol açmıştır.

Bu çalışmada engelli kadınların dezavantajlı konumlarının ve dolayısıyla ayrımcılık durumlarının en iyi şekilde spesifik engelli kadın çalışmalarında ele alındığı tespit edilmiştir. Genel kadın ve engellilik çalışmaları engelli kadınların her iki gruba ait olmaları durumlarını yeterince aydınlatmamıştır. Kadınlara yönelik ayrımcılığın önlenmesinde en önemli uluslararası çalışma olan CEDAW'da engelli kadınlarının konumunun ele alınmamış olması büyük bir eksikliklerdir. Bu durum engelli kadınların genel kadın çalışmalarında görmezden gelindiğini kanıtlamaktadır. 1980 yılı İkinci Dünya Kadın Konferansı'nda ilk kez, sınırlı da olsa, engelli kadınlar kadın çalışmaları içerisinde ele alınmıştır. Böylece engelli kadınlara yönelik toplumsal cinsiyet bakış açısı geliştirilmeye başlanmıştır. Ayrıca bu çalışmada engelli kadınların çoklu ayrımcılığa uğradığı kabul edilmiştir. 1985 yılı Üçüncü Dünya Kadın Konferansı'nda İleriye Dönük Stratejiler'de engelli kadınlar ilk kez özel ilgiye ihtiyaç duyan on üç kadın grubu arasında sayılmıştır. Bu durum engelli kadınlar hakkında ilk spesifik uluslararası çalışmanın yapılmasına zemin hazırlamıştır. 20-24 Ağustos 1990 tarihinde Engelli Kadınlar Viyana Semineri düzenlenmiştir. Seminerde engelli kadınların çifte ayrımcılık yaşadığı belirtilmiştir. Bu seminer engelli kadınlar hakkında günümüze kadar düzenlenmiş olan uluslararası çalışmalar içerisindeki en kapsamlı çalışmadır. Ancak sonuçları yeterince duyurulmamıştır. Seminerin tavsiyelerinin bir eylem planına dönüştürülmemesi sonuçlarının takibini olanaksız kılmıştır. 1991 yılında Kadına Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi CEDAW'ın 18 No'lu Genel Tavsiyesi'ni engelli kadınlar hakkında yayınlamıştır. Tavsiyede engelli kadınların çifte ayrımcılık yaşadığı belirtilmiştir. Bu tavsiye ile engelli kadınlar genel kadın çalışmalarında daha bir görünür olmuşlardır. 1993 yılı BM Engelli Bireylerin Eşitliği İçin Standart Kurallar'ın ikinci bölümünde (Eşit Katılım İçin Hedeflenen Alanlar) toplumsal cinsiyet hassasiyeti gösterilmiştir. Kadın haklarının bir insan hakkı olduğunun vurgulandığı 1993 yılı BM İkinci Dünya İnsan Hakları Konferansı'nın engelli kadın haklarının gelişmesine de etkisi vardır. Böylece engelli kadın haklarının da temelde kadın ve insan hakkı olduğu vurgusu bir slogana dönüşmüştür. Engelli kadınlar için bir dönüm noktası olan BM Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'nda kabul edilen Pekin Deklarasyonu'nun 32. ve Eylem Platformu'nun 46. Paragraflarında engelli kadınların yaşadıkları zorluklara açık bir şekilde yer verilmiştir. Kadın çalışmaları alanında engelli kadın farkındalığını geliştirmekle birlikte, Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu'nun çıktıları engelli kadınlar açısından yeterince

işletilememiştir. 1-14 Haziran 1997'de Oregon'da toplanan Uluslararası Liderlik Enstitüsü'nde engelli kadınların ifte dezavantajlı olduğu belirtilmiştir. 15-20 Haziran 1997'de Washington D.C.'de gerçekleştirilen Engelli Kadınlar İçin Uluslararası Liderlik Forumu engellilik ve toplumsal cinsiyet alanını kesişimsel olarak yansıtabilmiştir. Pekin Eylem Platformu'nun uygulanma düzeyini tespit etmeye alışan Pekin+5 Oturumu'nda platformda belirlenen 12 kritik alandan sadece kadının insan hakları konulu bir alanda engelliliğe değinildiği tespit edilmiştir. Böylece genel kadın çalışmalarında engelli kadına dair ilginin çokça azaldığı görülmüştür. 18-20 Ağustos 2003 tarihinde Bangkok'ta gerçekleştirilen BM Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu'nun Kadın ve Engellilik alıştay'ında engelli kadınların BM tarafından oluşturulacak olan uluslararası sözleşmenin şekillenmesine tam katılı teşvik edilmiştir. Çalıştayda Pekin Eylem Platformu'nun 32. Maddesinin (kadınların farklı dezavantajlı alanlarla kesişimin) hayata geçirilmesinde başarısız olunduğuna dikkat çekilmiştir. 2008 tarihinde yürürlüğe giren engelli kadınların çoklu ayrımcılığa uğradığını belirten BM EHİS ile birlikte engellilik alanında toplumsal cinsiyet bakış açısı netleştirilmiştir. Ancak kadın çalışmalarında engellilik bakış açısı hala netleşmemiştir. BM EHİS'ten sekiz yıl sonra, sözleşmenin nc yorumu engelli kadın üzerine yapılmıştır. Böylece engellilik alanında engelli kadın çalışmaları daha da bir önem kazanmıştır. Bu yorumun Türkçe'ye çevrilerek Türkiye'deki engelli kadın çalışmalarına katkıda bulunması önemlidir. BM Engelli Hakları Komitesi bu yorum ile güncel olarak engelli kadınların hem çoklu hem de kesişimsel ayrımcılığa uğradığını belirtmiş, iki ayrımcılık türünden birini tercih etmemiştir.

Engelli kadınlar ne tek başına engelli olmaları nedeniyle ne de tek başına toplumsal cinsiyetleri yüzünden daha fazla ayrımcılıkla karşılaşmaktadırlar. Engelli kadınların sorunları engellilik türlerine ve toplumsal cinsiyetlerine göre şekillenmektedir. Engelli kadınların bu durumlarını belirten yaklaşımlara ve çalışmalara ihtiyaçları vardır. Bu nedenle dezavantajlı grupların içerisindeki daha dezavantajlı bireylerin durumlarının ortaya konabilmesi için kesişimsellik çalışmalarının artması ve kesişimsel ayrımcılığın hukukta tanınması gereklidir. Türkiye'de engelli kadınlar hakkındaki çalışmaların hem planlanmasında hem uygulamasındaki sorunların en aza indirilmesi için engelli kadınların hem bir kadın hem de bir engelli birey olarak uğradıkları kesişimsel ayrımcılıkla ilgili çalışmaların artırılmasına ihtiyaç vardır. Böyle bir yaklaşımla engelli kadınların konularının Türkiye'de yeniden okunup, değerlendirilmesi gereklidir. Bu okuma ve değerlendirmede engelli kadınlarla ilgili Türkçe literatüründe gözden geçirilerek, zenginleştirilmesi için çalışmalar yapılmalı ve engelli kadınların uğradığı

kesişimsel ayrımcılık netleştirilmelidir. Ancak bu şekilde engelli kadınların hem engelli erkeklerden hem de engelli olmayan kadınlardan farklılaşan konumları ortaya çıkarılabilir ve onlara yönelik hazırlanan plan ve politikalar hayata geçirilebilir.

KAYNAKÇA

- Abu-Habib, L. (Ed.). (1997). *Gender and Disability Women's experiences in the Middle East*. UK and Ireland: Oxfam.
- Alwis, R. de S. de. (2008). *Disability Rights, Gender, and Development- A Resource Tool for Action*. Secretariat for the Convention on the Rights of Persons with Disabilities of the Department of Economic and Social Affairs; United Nations Population Fund; Wellesley Centers for Women. Retrived February 19, 2014, from HRBA Portal: <http://hrbportal.org/wp-content/files/UNWCW-MANUAL.pdf>
- Asch, A., Rousso, H. & T. Jefferies, T. (2001). Beyond Pedestals: The Lives of Girls and Women with Disabilities. In H. Rousso & M. L. Wehmeyer (Eds.), *Double Jeopardy Addressing Gender Equity in Special Education* (pp. 13-48). Albany: State University of New York Press.
- Avrupa Vakıflar Merkezi (EFC) Engellilerin İnsan Hakları Konsorsiyumu, Avrupa Komisyonu İstihdam Sosyal İşler ve Eşit Fırsatlar Genel Müdürlüğü-Engellilerin Entegrasyonu Birimi. (t.y.). BM Engelli Hakları Sözleşmesi'nin Uygulanmasında Zorluklar ve İyi Örnekler Çalışması. (Çev. Sabancı Vakfı). http://www.sabancivakfi.org/i/assets/documents/iyi_ornekler_raporu_ozeti.pdf adresinden 6 Nisan 2017 tarihinde edinilmiştir.
- Beleza, M. L. (2003). *Discrimination against women with disabilities*. Integration of people with disabilities, Council of Europe Publishing. Retrived January 3, 2013, from <http://www.wvda.org.au/wp-content/uploads/2013/12/europedisc1.pdf>
- BM Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme (BM EHİS). (2006)
- Campling, J. (1979). *Better Lives for Disabled Women*. London, Great Britain: The Gresham Press. Retrieved February 18, 2013, from <http://pf7d7vi404s1dxh27mla5569.wpengine.netdna-cdn.com/files/library/Campling-better-lives.pdf>
- Campling, J. (1981). *Images of Ourselves – Women with Disabilities Talking*. London, Great Britain: Routledge and Kegan Paul Ltd. Retrieved February 18, 2013, from <http://disability-studies.leeds.ac.uk/files/library/Campling-all.pdf>
- Collins, P. H. (2000). *Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment* (2nd ed.). NY: Routledge.
- Crenshaw, K. (1993). *Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color*. *Stanford Law Review*, 43(1241). Retrieved January 15, 2016, from http://socialdifference.columbia.edu/files/socialdiff/projects/Article__Mapping_the_Margins_by_Kimblere_Crenshaw.pdf
- Department of Economic and Social Affairs, Division for Inclusive Social Development. (n.d.). Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Retrieved July 2, 2018, from <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html>
- European Commission. (2014). Commission Staff Working Document. *Report on the implementation of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD)* by the European Union. Retrieved January 1, 2016, from <https://digitalcommons.ilr.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1563&context=gladnetcollect>

- Doe, T. (1998). Executive Summary of Forum Research & Evaluation: Leading Change – Women with Disabilities. In B. Duncan & R. Berman-Bieler (Eds.), *International Leadership Forum for Women with Disabilities: Final Report* (pp. 142-151). New York: Rehabilitation International.
- Engelliler Hakkında Kanun. (20015). T.C. Resmi Gazete. 7 Temmuz 2005. (Son Değişiklik 6 Şubat 2014).
- European Network Against Racism. (2011). *The Legal Implications of Multiple Discrimination*. (ENAR Fact Sheet 44). Retrieved January 11, 2016, from <http://cms.horus.be/files/99935/MediaArchive/FS44%20-%20The%20legal%20implications%20of%20multiple%20discrimination%20final%20EN.pdf>
- European Network on Independent Living [ENIL] & European Youth Centre Strasbourg. (2014). *Understanding and countering multiple discrimination faced by young people with disabilities in Europe*. Retrieved March 11, 2016, from https://www.coe.int/t/dg4/youth/Source/Training/Study_sessions/2014_ENIL.pdf
- Fairchild, S. R. (2002). Women with Disabilities: The Long Road to Equality. *Journal of Human Behaviour in the Social Environment*, 6(2). Retrieved January 12, 21013, from <http://www.haworthpressinc.com/store/product.asp?sku=J137>
- Heumann, J. E. (1998). Education: Engine of Empowerment. In B. Duncan & R. Berman-Bieler (Eds.), *International Leadership Forum for Women with Disabilities: Final Report* (pp. 55-58). New York: Rehabilitation International.
- International Norms and Standarts Relating to Disability – Part V. – Persons with disabilities and multiple discrimination – Rights of special groups – 4. Rights of Women with Disabilities*. (2003). Retrieved August 23, 2013, from http://unipd-centrodirittiumani.it/public/docs/International_Norms_and_Standards_Relating_to_Disability.pdf
- İçli, T. (2009, 24 Mart). *Kadının Adı Yok, Engelli Kadının Hiç Yok*. Çalışma Engelli Kadın ve Sağlık Sempozyumu'nda sunulmuş bildiri. Ankara: Başkent Üniversitesi Kadın-Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Araştırma ve Uygulama Merkezi. http://www.huksam.hacettepe.edu.tr/Turkce/Etkinlikler_etk.php adresinden 20 Mart 2011 tarihinde edinilmiştir.
- Kadın ve Demokrasi Derneği. (2015). *Birleşmiş Milletler Kadının Statüsü Komisyonu 59. Oturumu - Kadın ve Demokrasi Derneği Gözlem Raporu*. Web site: <http://kadem.org.tr/wp-content/uploads/2015/05/KADEM-BM-RAPORU.pdf> adresinden 16 Mart 2016 tarihinde edinilmiştir.
- Kadının İnsan Hakları Projesi (KİHP) - Yeni Çözümler Vakfı İrtibat Bürosu (2001). *Pekin+5: Birleşmiş Milletler'de Kadının İnsan Hakları ve Türkiye'nin Taahhütleri*. E. Anıl, P. İlkkaracan, Z. Kılıç, K. Ronge, G. Seral ve T. Ülken (Hzl.) <http://www.kadinininsanhaklari.org/static/yayin/kitapcik/pekin-5.pdf> adresinden 16 Haziran 2012 tarihinde edinilmiştir.
- Küçükkaraca, N. (29-30 Nisan 2005). Feminizm ve Engelli Kadın. *Engelli Kadınların Sorunları ve Çözümleri Sempozyumu* içinde (s. 49-52). İstanbul: Kocaeli Üniversitesi ve Kocaeli Büyükşehir Belediyesi.
- Lewis, C. & SYGALL S. (Eds.). (1997). *Loud, Proud and Passionate Including Women with Disabilities in International Development Programs*. USA: Mobility International USA (MIUSA).
- Makkonen, LL. M. T. (2002). *Multiple, Compound and Intersectional Discrimination: Bringing The Experiences of The Most Marginalized to The Fore*. Institute For Human Rights. Åbo Akademi University. Retrieved March 15, 2015, from <http://old.ilga-europe.org/content/download/24688/157174/version/1/file/multiple,+compound+and+intersectional+discrimination.pdf>

- Meekosha, H. (2005). *A feminist/gendered critique of the intersections of race and disability: the Australian experience*. Retrieved August 23, 2014, from <http://wwda.org.au/wp-content/uploads/2013/12/vancouver1.pdf>
- Messel, E. (1998). The ILO Experience with Employment Strategies and Women with Disabilities. In B. Duncan ve R. Berman-Bieler (Eds.), *International Leadership Forum for Women with Disabilities: Final Report* (pp. 78-81). New York: Rehabilitation International.
- Miller, C. & B. Albert, B. (2005, March). Mainstreaming disability in development: Lessons from gender mainstreaming. *Disability Knowledge and Research*. Retrieved December 25, 2013, from http://r4d.dfid.gov.uk/PDF/Outputs/Disability/RedPov_gender.pdf
- Mobility International USA. (1998). MIUSA's Final Report, Women's Institute on Leadership and Disability. In B. Duncan ve R. Berman-Bieler (Eds.), *International Leadership Forum for Women with Disabilities: Final Report* (pp. 11-17). New York: Rehabilitation International.
- Mohamed, K. ve Shefer, T. (2015). Gendering disability and disabling gender: Critical reflections on intersections of gender and disability. *Agenda*, 29(2), 2-13. Retrieved March 22, 2016, from Roudledge – Taylor & Francis Group database
- ÖZİDA. (16-20 Kasım 2009). *4. Özürlüler Şurası İstihdam Komisyon Raporları ve Genel Kurul Görüşmeleri*. Ankara: T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı.
- Pearson, H. E. (2012). *A methodological approach to examining racial and ethnic minorities with disabilities: intersecting and interlocking race/ethnicity, disability, and gender*. Unpublished master's thesis, Iowa State University, Iowa. Retrieved November 10, 2015, from Iowa State University Digital Repository: <http://lib.dr.iastate.edu/etd>
- Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu (t.y.). *Konferans Tarafından Kabul Edilen Kararlar – 1995 yılı Dördüncü Dünya Kadın Konferansı*. <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/pekin.pdf> adresinden 5 Temmuz 2013 tarihinde edinilmiştir.
- RationalWiki. (2016). *Intersectionality*. Retrieved April 26, 2016, from <http://rationalwiki.org/wiki/Intersectionality>
- Ravnbøl, C. I. (2009). *Intersectional Discrimination Against Children: Discrimination Against Romani Children and Anti-discrimination Measures to Address Child Trafficking*. UNICEF Innocenti Research Center. Retrieved September 28, 2015, from http://www.unicef-irc.org/publications/pdf/iwp_2009_11.pdf
- Reicher, S. C. (2012). Disability and Gender: Across the Frontiers of Inequality. *Addressing Inequalities the Heart of the Post-2015 Development Agenda and the Future We Want for All Global Thematic Consultation*. Retrieved March 25, 2015, from http://www.addc.org.au/documents/resources/disability-and-gender-across-the-frontiers-of-inequality_928.pdf
- Rimmerman, A. (2013). *Social Inclusion of People with Disabilities National and International Perspectives*. The USA: Cambridge University Press.
- Sara-Serrano Mathiason, M.-C. (2003). *Women with Disabilities: Lessons of Reinforcing the Gender Perspective in International Norms and Standards*. Retrieved February 15, 2013, from <http://wwda.org.au/wp-content/uploads/2013/12/mathiasondoc1.doc>
- Schiek, D. & A. Lawson A. (Eds.). (2011). *European Union Non-Discrimination Law and Intersectionality: Investigating the Triangle of Racial, Gender and Disability Discrimination*. UK: Ashgate Publishing Company.
- Schiek, D. (2011). Organizing EU Equality Law Around the Nodes of "Race", Gender and Disability. In D. Schiek ve A. Lawson (Eds.), *European Union Non-Discrimination Law and Intersectionality: Investigating the Triangle of Racial, Gender and Disability Discrimination* (pp. 11-28). UK: Ashgate Publishing Company.
- Smith, B. G. (2004). Introduction. In B. G. Smith & B. Hutchison (Ed.), *Gendering Disability* (pp. 1-6). New Jersey: Rutgers University Press.

- T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. (2016). BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme Kapsamında Engelli Hakları Ulusal Göstergeleri. <http://eyh.aile.gov.tr/data/583e84cd369dc58c3cb984b7/tr-aspb%20eh%C4%B0s%20%20g%C3%96sterge%20k%C4%B0tap.pdf> adresinden 15 Mayıs 2018 tarihinde edinilmiştir.
- Traustadottir, R. (1990). Obstacles to Equality: The Double Discrimination of Women with Disabilities. In P. Harris (Rev. Ed., 1997). *Women with Disabilities: Issues, Resources, Connections. Revised* (pp. 5-33). Syracuse University: The Center on Human Policy. Retrieved July 15, 2014, from <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED413721.pdf>
- UN Centre for Social Development and Humanitarian Affairs Division for the Advancement of Women. (20-24 August 1990). *Report on the Seminar of Disabled Women*. Vienna. Retrieved August 25, 2013, from <http://wwda.org.au/wp-content/uploads/2013/12/viennawwd1.pdf>
- UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2016, November 25). *General Comment on Article 6: Women with Disabilities*. Retrieved February 12, 2018, from https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD/C/GC/3&Lang=en
- UN General Assembly. (2000, November 16). Further actions and initiatives to implement the Beijing Declaration and Platform for Action. Twenty-third special session. A/RES/S-23/3. Retrieved December 23, 2012, from <http://www.un.org/womenwatch/daw/followup/ress233e.pdf>
- United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific [UN ESCAP]. (1995). *Hidden Sisters: Women and Girls with Disabilities in the Asian and Pacific Region* (Rep. No: ST/ESCAP/1548). Retrieved January 15, 2018, from http://www.youthmetro.org/uploads/4/7/6/5/47654969/regional_report_-_hidden_sister.pdf
- Vision Office. (2003, August 18-22). *Final Report of the UN ESCAP Workshop on Women and Disability: Promoting Full Participation of Women with Disabilities in the Process of Elaboration on an International Convention to Promote and Protect the Rights and Dignity of Persons with Disabilities*. Bangkok, Thailand. Retrieved April 25, 2013, from <http://wwda.org.au/wp-content/uploads/2013/12/unescapwwd1.pdf>